

X

MIROŚLAW J. LESZKA*

Zmagania arabsko-bizantyńskie w X w. w świetle *Przeglądu historii* Konstantyna Manasses^{**}

Konstantyn Manasses jest autorem *Synopsis chronike*, wierszowanej kroniki obejmującej dzieje od początku świata po rok 1081 (śmierć cesarza Nicefora Botaniatesa). Nasza wiedza o nim jest skromna. Nie wiemy, kiedy dokładnie się urodził ani zmarł. Według Elizabeth Jeffreys, przyszedł on na świat ok. 1120 r. i zmarł w jakiś czas po 1175 r.¹ Wydaje się, że nie pełnił żadnej godności, ani kościelnej (w star-

* Prof. dr hab. Mirosław J. Leszka (ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2643-4520>), Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Bizancjum, miroslaw.leszka@uni.lodz.pl

** Niniejszy artykuł powstał w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2016/23/B/HS3/01891 (*Mahomet i narodziny islamu – stereotypy, wiedza i wyobrażenia w kręgu kultury bizantyńsko-ruskiej*).

¹ *Four Byzantine Novels. Agapetus – Theodore Prodromos. Rhodanthe and Dosikles – Eumathios Makrembolites. Hysmine and Hysminias. Constantine Manasses. Aristandros and*

szej literaturze przedmiotu utożsamiano go z metropolitą Naupaktos z 1187 r.²), ani państwowej. Był związany z konstantynopolitańskim środowiskiem literackim. Miał patronów, a mianowicie: Irenę sebastokratorissę, żonę Andronika³, brata cesarza Manuela I (1143–1180) oraz sebastosa Jana Kontostefana, siostrzeńca Manuela I⁴. Wiemy, że uczestniczył u boku Jana w poselstwie do Jerozolimy w 1160 r., które przedstawił w utworze *Hodoiporikon*. Pisał różnego rodzaju teksty prozatorskie i poetyckie od mów pochwalnych (np. ku czci Manuela I Komnena) po romanse (*Aristander i Kallitea* – dzieło zachowane jedynie częściowo)⁵.

Przegląd historii (*Synopsis chronike*)⁶ powstał na zamówienie wzmiankowanej już sebastokratorissy Ireny, możliwe, że między 1145 a 1148 r.⁷ Pierwszym autorem,

Kallithea – Niketas Eugenianos, Drosilla and Charikles, ed., transl. E. Jeffreys, Liverpool 2012, s. 274. Na temat Konstantyna Manasses ostatnio: L. Neville, *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge 2018, s. 200–204; L. Yuretich, *Introduction*, [in:] *The Chronicle of Constantine Manasses*, ed., transl. eadem, Liverpool 2018, s. 1–3.

² Taki pogląd głosił: N. Bees, *Manassis, der Metropolit von Naupaktos ist identisch mit dem Schriftsteller Konstantinos Manassis*, BNJ 7, 1928/1929, s. 119–130; argumenty przeciw tezie Beesa: O. Lampsidis, *Zur Biographie von Konstantinos Manasses und zu seiner Chronike synopsis* (CS), B 58, 1988, s. 97–111; patrz również: L. Yuretich, *Introduction...*, s. 1; L. Neville, *Guide...*, s. 201.

³ Andronik zmarł ok. 1142 r. W kręgu literackim, związanym z Ireną, obok Konstantyna Manasses znajdowali się także Jan Tzetzes, Teodor Prodromos, a także mnich Jakub i Manganeios Prodromos. Na temat Ireny i kręgu literackiego, otoczonego przez nią patronatem, patrz m.in.: O. Lampsidis, *Zur Sebastokratorissa Eirene*, JÖB 34, 1984, s. 91–105; E. Jeffreys, *Sebastokratorissa Irene as Patron*, WJK 61/62, 2011/2012, s. 177–194.

⁴ P. Magdalino, *In Search of the Byzantine Courtier: Leo Choirosphaktes and Constantine Manasses*, [in:] *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. H. Maguire, Washington 1997, s. 161–162; M. Markovich, *The Itinerary of Constantine Manasses*, ICS 12.2, 1987, s. 277.

⁵ Na temat twórczości Konstantyna Manasses patrz m.in. P. Magdalino, *In Search...*, s. 161–164; E. Gori, *Lo Hodoiporikon di Costantino Manasse*, Porph 8.12, 2011, s. 3–12; I. Nilsson, *Narrating Images in Byzantine Literature: the Ekphraseis of Konstantinos Manasses*, JÖB 55, 2005, s. 121–146; eadem, *Constantine Manasses, Odysseus and the Cyclops: On Byzantine Appreciation of Pagan Art in the Twelfth Century*, Bsl 69, 2011, s. 123–136.

⁶ Edycja: Konstantyn Manasses. Na temat kroniki patrz m.in. I. Nilsson, *Discovering Literariness in the Past: Literature vs. History in the Synopsis Chronike of Konstantinos Manasses*, [in:] *L'écriture de la mémoire: la littérature de l'historiographie. Actes du colloque international sur la littérature byzantine, Nicosie 6–8.05. 2004*, eds. S. Odorico, P.A. Agapitos, M. Hinterberger, Paris 2006, s. 15–31; I. Nilsson, E. Nystrom, *To Compose, Read, Use a Byzantine Texts: Aspects of the Chronicle of Constantine Manasses*, BMGS 33, 2009, s. 42–60; В.Ю. Жаркая, *Несколько замечаний о сложных эпитетах у Константина Манассии*, АДСВ 44, 2016, s. 178–190; I. Taxidis, *Ekphraseis of Persons with Deviatonal Behavior in Constantine Manasses' Synopsis Chronike*, БуЗ 35, 2017, s. 145–159.

⁷ Tak: E. Jeffreys – *Four...*, s. 273–274. Inne propozycje: L. Yuretich, *Introduction...*, s. 3, przyp. 17; I. Nilsson, *The Past as Poetry: Two Byzantine World Chronicles in Verse*, [in:]

który odwoływał się do *Synopsis* był Michał Glykas (zmarł w latach 80. XII w.), w dziele *Biblos Chronike. Przegląd* napisany został wierszem, piętnastozgłoskowcem (tzw. wiersz polityczny)⁸. W wydaniu Odyseusa Lampsidisa liczy 6620 wersów. Tworząc swój tekst Manasses sięgał po utwory różnych autorów, a kluczem do ich wyboru miała być przede wszystkim ich prawdziwość⁹. Poza tą ogólną deklaracją Konstantyn nie wskazał z imienia żadnego twórcy, z którego prac korzystał. Uczeni utrzymują, że wśród jego lektur znajdowały się dzieła Dionizego z Halikarnasu, Jana Lidyjczyka, Jana z Antiochii, Jana Malalasa, Teofanesa, Jerzego Mnicha, Jerzego Kedrenosa czy wreszcie Jana Zonarasa¹⁰. Wiemy, że odwoływał się również do swojej własnej twórczości, a szczególnie do *Aristandra i Kallitei*.

Przegląd historii, jak się sądzi, cieszył się w Bizancjum, jak i poza nim, sporą poczytnością. Wskazuje na to duża liczba zachowanych rękopisów (ponad 100)¹¹, jak również fakt, że utwór ten miał wersję prozatorską¹². O popularności i znaczeniu tekstu świadczy i to, że został w XIV w. przetłumaczony, z inicjatywy cara bułgarskiego Jana Aleksandra (1331–1371), na język cerkiewnosłowiański. Autor przekładu zaopatrzył *Przegląd historii* w glosy, w których zamieścił krótkie informacje dotyczące bułgarskich władców. Przekład zapewne powstał w Tyrnowie w latach 1335–1340. Z bułgarskiego terytorium są nam znane trzy rękopisy: dwa z połowy XIV w. (ob. w Państwowym Historycznym Muzeum w Moskwie¹³ i w bibliotece watykańskiej¹⁴) i jeden z XVI w. (ten znajduje się

A Companion to Byzantine Poetry, eds. W. Hörmann, A. Rhoty, N. Zakkas, Leiden–Boston 2019, s. 517–538.

⁸ O wierszu politycznym zobacz: M. Jeffreys, *The Nature and Origins of the Political Verse*, DOP 28, 1974, s. 141–195.

⁹ Konstantyn Manasses, 23–24.

¹⁰ L. Neville, *Guide...*, s. 200; L. Yuretich, *Introduction...*, s. 7.

¹¹ O. Lampsidis, *Εἰσαγωγή*, [in:] Konstantyn Manasses, s. LXXVI–CXLIX; I. Nilsson, E. Nystrom, *To compose...*, s. 43; L. Yuretich, *Introduction...*, s. 4; L. Neville, *Guide...*, s. 200.

¹² K. Praechter, *Eine vulgärgriechische Paraphrase der Chronik des Konstantinos Manasses*, BZ 4, 1895, s. 272–313; idem, *Zur vulgären Paraphrase des Konstantinos Manasses*, BZ 7, 1898, s. 588–593.

¹³ Sporządzony przez mnicha imieniem Filip.

¹⁴ Codex Vaticanus slav. II. Składa się z 206 kart, na 69 z nich znajdują się miniatury. *Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературных*, ed. Д.С. Лихачев, София 1988; E.N. Boeck, *Displacing Byzantium, Disgracing Convention: the Manuscript Patronage of Tsar Ivan Alexander of Bulgaria*, Manu 51.2, 2007, s. 181–208; eadem, *Imagining the Byzantine Past: The Perception of History in the Illustrated Manuscripts of Skylitzes and Manasses*, Cambridge 2015; eadem, *The Vatican Manasses as a Curated Display of Universal History*, [in:] *Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov*, vol. II: *Ius, imperium, potestas, litterae, ars et archeologia*, ed. I. Bilarsky, Serdicae 2018, s. 419–431.

aktualnie w bibliotece Rumuńskiej Akademii Nauk¹⁵). Tłumaczenie dzieła Konstantyna Manassesesa, dokonane w Bułgarii, zyskało popularność w świecie słowiańskim. Zachowało się ono w odpisach ruskich (3 z XVII w.), jak również serbskich (XVI w.)¹⁶. Przekład bułgarski oceniany jest przez współczesnych badaczy wysoko. Uznaje się go za ważny punkt w rozwoju bułgarskiego języka literackiego¹⁷.

Celem niniejszego tekstu jest analiza kilku fragmentów dzieła Konstantyna Manassesesa pod kątem sposobu ukazania w nich walk toczonych przez Bizancjum z Arabami – za panowania czterech cesarzy, a mianowicie Romana II (959–963), Nicefora II Fokasa (963–969), Jana Tzymiskesa (969–976) i Bazylego II (976–1025). Był to w przeważającej mierze okres bizantyńskich sukcesów, od czasu do czasu jedynie przerywanych drobnymi niepowodzeniami¹⁸. I być może to jest powód, dla którego Konstantyn Manasses zawarł w swoim utworze reminiscencje z tego właśnie periodu w relacjach bizantyńsko-arabskich. Warto podkreślić, że dla okresu poprzedzającego rządy Romana i jego następców odnajdujemy w dziele Manassesesa jedynie cztery odniesienia¹⁹, i to dość przypadkowe, na temat relacji Bizantyńczyków z Arabami. Może to dziwić, ponieważ Arabowie w VII–VIII w. stanowili dla cesarstwa śmiertelne zagrożenie.

Przechodząc do analizy wzmianek, dotyczących relacji bizantyńsko-arabskich, należy stwierdzić, że – jeśli chodzi o panowanie Romana II²⁰ – są one związane nie tyle z osobą cesarza, ile Nicefora Fokasa, wybitnego wodza i przyszłego bazyleusa. Relację o jego dokonaniach w walkach z muzułmanami rozpoczyna Konstantyn od stwierdzenia, że „wrodzy Arabowie” mieli w swoich rękach Kretę, którą całą złupili²¹. Następnie podkreśla wojskowe umiejętności Nicefora Fokasa, któremu powierzone zostało dowództwo nad flotą, wysłaną przeciw na-

¹⁵ L. Yuretich, *Introduction...*, s. 5.

¹⁶ *Ibidem*, s. 5–6.

¹⁷ *Среднебългарският превод Хроники...*, *passim*; *Хрониката на Константин Манаси. Зората на българска епика*, ed., trans. И. Буюклиев, исторически коментар И. Божиков, София 1992, s. 1–42. Trzeba podkreślić, że autor słowiańskiego przekładu zasadniczo trzymał się litery greckiego oryginału.

¹⁸ Podstawowe informacje o tym okresie w dziejach stosunków bizantyńsko-arabskich patrz: G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, tłum. H. Evert-Kappesowa et al., Warszawa 1968, s. 241sqq; J. Roman, *Tryumfujące Bizancjum. Historia militarna Bizantyńczyków w latach 959–1025*, tłum. M. Juzepczuk, Oświęcim 2019, *passim*.

¹⁹ Na ich temat patrz: M. J. Leszka, *The Arabs in the Chronicle of Constantine Manasses*, SCer 9, 2019 (w druku).

²⁰ Nawiasem mówiąc, samego cesarza Konstantyna Manassesesa ukazuje w złym świetle – Konstantyn Manasses, 5564–5568.

²¹ Konstantyn Manasses, 5568–5569.

jeźdźcom na Kretę²². Bizantyński autor określa jego przeciwników m.in. mianem „łupieżców”. Zostali oni po zaciętej walce pokonani przez Nicefora, a ich okręty, nazwane pirackimi, zatopione. Przyszły cesarz pojął również bez problemów ich wodza. Konstantyn Manasses kończy opis wyprawy informacją o triumfalnym powrocie Fokasa²³.

W przedstawionym wyżej opisie wyprawy Nicefora Fokasa na Kretę widoczna jest z jednej strony wrogość Konstantyna Manassesesa wobec Arabów, a z drugiej – między wierszami pobrzmiewa pewien rodzaj uznania dla nich. Autor podkreśla bowiem, że Nicefor zdobył wspaniałe trofea, a przede wszystkim, że po zwycięstwie nad nimi odbył triumf. Dla czytelników Manassesesa musiało być oczywiste, że było to wyjątkowe wyróżnienie²⁴. Mogło być ono jedynie konsekwencją wielkiego zwycięstwa nad potężnym i niebezpiecznym przeciwnikiem.

Po opisie wyprawy na Kretę Konstantyn Manasses, pozostając przy rządach Romana II, płynnie przechodzi do kwestii odbicia z rąk arabskich Antiochii, co nastąpiło w 969 r., na krótko przed śmiercią Nicefora Fokasa, wtedy już od sześciu lat cesarza²⁵. Konstantyn pisze, że Antiochia zdobyta została przez „morderczych Izmaelitów” i była traktowana jak „zhańbiona niewolnica” czy „uliczna nierządnica”²⁶. Nie nadmienia jednak, że stało się to ponad trzysta lat wcześniej²⁷ i z tego względu powstaje wrażenie, że działania Nicefora Fokasa były bezpośrednią odpowiedzią na zdobycie Antiochii przez Arabów. Autor nie podaje jakichkolwiek szczegółów bizantyńskiej operacji odbicia miasta. Zadowala się stwierdzeniem, że Nicefor pokonał przeciwników, lubujących się w krwi i „odzyskał dla matki piękną dziewicę”²⁸.

Konstantyn Manasses we fragmencie poświęconym panowaniu Nicefora Fokasa wspomina, bez podawania jakichkolwiek szczegółów, o jego sukcesach

²² Na temat ekspedycji Nicefora Fokasa na Kretę – G.T. T s e r e b e l a k i s, *O Νικήφόρος Φωκάς και η απελευθέρωση της Κρήτης από τους Άραβες (961 μ.Χ.)*, Thessalonike 2009; A. Kaldellis, *The Byzantine Conquest of Crete (961 AD), Prokopios' Vandal War, and the Continuator of the Chronicle of Symeon*, BMGS 39, 2015, s. 302–311; i d e m, *Streams of Gold, Rivers of Blood: The Rise and Fall of Byzantium, 955 AD to the First Crusade*, New York 2017, s. 34–38.

²³ K o n s t a n t y n M a n a s s e s, 5575–5581.

²⁴ Na temat ceremonii triumfu zobacz: M. M c C o r m i c k, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West*, Cambridge 1986. Warto może przypomnieć, że prawo do triumfu w X w. w zasadzie przysługiwało tylko cesarzowi.

²⁵ Na temat zdobycia Antiochii w 969 r. – A. K a l d e l l i s, *Streams...*, s. 63–64.

²⁶ K o n s t a n t y n M a n a s s e s, 5582–5586.

²⁷ O okolicznościach zdobycia Antiochii w 636 r. przez Arabów – G. D o w n e y, *A History of Antioch in Syria to the Arab Conquest*, Princeton–New Jersey 1961, s. 577–578.

²⁸ K o n s t a n t y n M a n a s s e s, 5589–5590.

w zmaganiach z Arabami, kwitując to słowami, że Arabowie przeleżeli się go²⁹. Przy tej okazji autor wychwala Nicefora jako człowieka mężnego i niepokonanego. Wiadać w tym przekazie dumę z osiągnięć Fokasa w zmaganiach z muzułmanami.

Jeśli chodzi o zmagania z Arabami za panowania Jana Tzymiskesa, to nasz autor mówi o tym, że po przejściu władzy dowodził on armią w walkach przeciwko nim, a ich wódz Hamdan z wielkim pośpiechem umknął przed cesarzem. Nieco dalej nadmienia, że arabscy dowódcy drżeli przed jego potęgą. Wzmiankuje, że także Syryjczycy doświadczyli jego miecza, a Fenicjanie uciekli przed nim. Manasses podkreśla, że nawet nad Tygrysem Jan wzniósł bizantyńskie umocnienia, a także, że dotarł do Edesy i doliny Eufratu, którą „wypełniło rzenie jego koni”. Wspomina również jakieś działania na terenie Cylicji³⁰. Te szczątkowe informacje wpisują się w to, co wiemy z innych źródeł o działaniach Jana Tzymiskesa przeciw Arabom³¹.

Jeszcze mniej konkretne są wzmianki, dotyczące relacji z muzułmanami za panowania Bazylego II. Nasz autor nadmienia, że w początkach rządów tego cesarza prowadzonych było wiele wojen, w tym z Arabami, którzy zniszczyli Azję³². W ostatecznym rozrachunku, jak pisze Manasses, Bazyli jednak podporządkował sobie ich³³. Można rzec, że Konstantyn odnotowuje dwie podstawowe fazy w zmaganiach tego cesarza z Arabami: pierwszą, w której przewaga znajdowała się po stronie muzułmanów, co było – jak się wydaje – przede wszystkim konsekwencją wojen domowych, prowadzonych w początkowych latach rządów Bazylego, i drugą, w której przejął on inicjatywę i zaczął odnosić sukcesy³⁴.

Konkludując te krótkie rozważania należy stwierdzić, że dla Konstantyna Manasses Arabowie nie stanowili wiodącego tematu. Pojawiają się na stronach *Synopsis chronike* rzadziej niż moglibyśmy się tego spodziewać, biorąc pod uwagę intensywność i wagę relacji z nimi dla Bizantyńczyków. Można to tłumaczyć

²⁹ Konstantyn Manasses, 5679–5680.

³⁰ Konstantyn Manasses, 5786–5802.

³¹ Na temat stanu stosunków bizantyńsko-arabskich za Jana Tzymiskesa – A. Kaldellis, *Streams...*, s. 74–79.

³² Konstantyn Manasses, 5866–5867.

³³ Konstantyn Manasses, 5877. Po czym następuje wyliczenie ludów, które się przeleżły cesarza i uznały jego zwierzchność, co stawia go w jak najlepszym świetle.

³⁴ Na temat zmagania Bazylego o utrzymanie się na bizantyńskim tronie podstawowe informacje znajdzie Czytelnik w: J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*, Paris 1990, s. 41sq; C. Holmes, *Basil II and Governance of Empire (976–1025)*, Oxford 2005. O stosunkach bizantyńsko-arabskich za Bazylego II: W. Farag, *Byzantium and Its Muslim Neighbours during the Reign of Basil II (976–1025)*, University of Birmingham 1977 [Ph.D. thesis]; C. Holmes, 'How the East Was Won' in the Reign of Basil II, [in:] *Eastern Approaches to Byzantium*, ed. A. Eastmond, Ashgate 2001, s. 41–56; A. Kaldellis, *Streams...*, s. 103–111.

niewielkimi rozmiarami tego dzieła, które z założenia miało być jedynie zarysem dziejów. Pisząc je Konstantyn zmuszony był dokonywać gruntownej selekcji materiału³⁵. Nie bez znaczenia przy jej przeprowadzaniu mógł być fakt, że Arabowie w jego czasach nie stanowili zagrożenia dla cesarstwa. Pewne – co nie znaczy, że duże – zainteresowanie autora wzbudziły jedynie epizody związane z sukcesami bizantyńskimi, stosunkowo nieodległymi od czasu, kiedy powstawał jego tekst, a które były owocem działalności Nicefora Fokasa (najpierw jako wodza Romana II, później zaś jako cesarza), następnie Jana Tzymiskesa i Bazylego II. Godnym podkreślenia jest, że wszyscy trzej władcy ukazywani są przez niego jako wybitni wodzowie i mężni wojownicy. Zwycięstwa nad Arabami stanowią jeden z elementów budowania takiego właśnie ich obrazu.

³⁵ Zgodzić wypada się z opinią wyrażoną przez I. Nilsson i E. Nystrom (*To compose...*, s. 45), że: *Constantine Manasses includes and excludes episodes according to his own taste, which seems to be based on narrative potential rather than an historian's standard wish to 'tell everything'.*